

УДК 37.091-053.6:376

DOI: 10.31499/2307-4914.19.2019.173978

МОЛОДІЖНА РОБОТА ЯК ЗАСІБ НЕФОРМАЛЬНОЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

Коляда Наталія, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, проректор з інноваційних досліджень та європейської інтеграції, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID: 0000-0003-3623-6552

E-mail: koliada_n@ukr.net

Кравченко Оксана, доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, декан факультету соціальної та психологічної освіти, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID: 0000-0002-9732-6546

E-mail: okskravchenko@ukr.net

У статті здійснено аналіз вітчизняного досвіду організації неформальної громадянської освіти, що дозволить розширити форми й методи професійної підготовки майбутніх соціальних працівників.

Молодіжну роботу розглядають як ефективний засіб неформальної громадянської освіти – навчання молоді тому, як жити за умов сучасної держави, як дотримуватися її законів, але водночас і не дозволяти владі порушувати їхні права, домагатися від неї здійснення їхніх правомірних потреб, як бути громадянином демократичного суспільства.

Ключові слова: неформальна освіта, громадянська освіта, молодіжна робота, професійна підготовка майбутніх соціальних працівників, навчання молоді, соціальна робота, Молодіжний центр, зміст освіти.

YOUTH WORK AS A MEANS OF FOREIGN INFORMATIONAL CIVIC EDUCATION

Koliada Nataliia, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Chair of Social Pedagogy and Social Work, Vice-Rector for Innovation Research and European Integration, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0003-3623-6552

E-mail: koliada_n@ukr.net

Kravchenko Oksana, Doctor of Pedagogical Sciences, Docent, Associate Professor of the Department of Social Pedagogy and Social Work, Dean of the Faculty of Social and Psychological Education, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0002-9732-6546

E-mail: okskravchenko@ukr.net

The article analyzes the national experience of organizing informal civic education as a means of informal civic education, which will allow expanding the forms and methods of professional training of future social workers.

Youth work is seen as an effective means of informal civic education – teaching young people how to live in the modern state, how to comply with its laws, but at the same time not to allow the authorities to violate their rights, to ensure that they exercise their legitimate needs as a citizen of a democratic society. The problems of civic education of youth are always in the focus of teachers, public figures and politicians.

The concept of informal education is analyzed. The main results of the Youth Center "Start" activity are revealed. Youth work is aimed at providing opportunities for the development of young people, their independence and autonomy; for the organization of healthy and safe leisure and recreation of youth; the expansion of young people to change the situations that they believe should be changed in their immediate surroundings and in society; helping young people interact with authorities and politicians to create opportunities for young people to engage in non-formal education, which contributes to the development of their competences. The causes of fragmentary education in Ukraine are determined. The reasons why youth work is seen as an effective means of informal civic education are determined. The main areas of the centre's activity, experience of cooperation with other centres in Ukraine and beyond are considered. The experience of institutions of higher education in implementing effective means of informal civic education is also worth attention.

Keywords: non-formal education, civic education, youth work, vocational training of future social workers, youth education, social work, Youth Centre, content of education.

Сучасні тенденції розвитку українського суспільства висунули на передній план громадського життя проблему громадянськості і як якості суспільства, і як якості особистості. Розвиток демократії нерозривно пов'язаний із підвищенням рівня громадянськості суспільства загалом, а молоді – особливо. Проблеми громадянської освіти молоді завжди знаходяться в центрі уваги педагогів, громадських діячів та політиків.

Відповідно до першої Концепції громадянської освіти (виховання) особистості в умовах розвитку української державності (Академія педагогічних наук України, 2000 р.) громадянська освіта – це навчання людей тому, як жити за умов сучасної держави, як дотримуватись її законів, але водночас і не дозволяти владі порушувати їхні права, домагатися від неї здійснення їхніх правомірних потреб, як бути громадянином демократичного суспільства. Такий підхід, на думку дослідників, розділив поняття громадянської освіти як виховання та громадянської освіти як «формальної освіти», орієнтованої на отримання знань та вмінь, пов'язаних з правами та обов'язками людини/громадянина [1].

Наступний крок у справі побудови громадянського суспільства, розвитку громадянської освіти – прийняття Закону України «Про освіту» (2017 р.), відповідно до якого поняття громадянської освіти отримало нормативне визначення: «...державна зобов'язана створити умови для здобуття громадянської освіти, спрямованої на формування компетентностей, пов'язаних з реалізацією особою своїх прав і обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина» [2]. З прийняттям нового закону про освіту поняття громадянської освіти отримало нормативне визначення.

Новий підхід до громадянської освіти представлений у Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства на 2016–2020 рр., що передбачає активізацію комплексних заходів, спрямованих на підвищення громадянської освіти населення щодо можливості захисту своїх прав та вираження інтересів через різні форми демократії участі [6].

Відсутність єдиного підходу до визначення змісту громадянської освіти призводить до відсутності цілісної системи громадянської освіти та породжує розпорошеність заходів з громадянської освіти, нескоординованість дій зацікавлених сторін. Починаючи з 2018 року, громадянська освіта централізовано впроваджується у

зкладах загальної середньої освіти, що робить загальну середню освіту майданчиком для випробувань у сфері громадянської освіти. Разом з цим заходи за іншими видами та рівнями освіти відбуваються здебільшого за ініціативи чи підтримки організацій громадянського суспільства [6].

Вітчизняні дослідники і практики (Я. Боренько, А. Гончарук, В. Давидова, Ю. Деркач, С. Зінченко, О. Огієнко, Н. Павлик та ін.) виокремлюють цілий спектр проблемних питань, що підтверджують актуальність організації неформальної громадянської освіти майбутніх фахівців в Україні. З-поміж інших – брак системних досліджень потенціалу неформальної освіти щодо професійної підготовки майбутніх фахівців; нестача теоретико-емпіричних досліджень базових положень організації неформальної освіти; недостатність використання інноваційних технологій для розвитку соціальних, особистісних та громадянських компетентностей студентської молоді тощо.

Мета статті – аналіз вітчизняного досвіду організації неформальної громадянської освіти як засобу неформальної громадянської освіти, що дозволить розширити форми й методи професійної підготовки майбутніх соціальних працівників.

Як свідчить аналіз сучасної практики, стан громадянської освіти зумовлює недостатньо високу результативність розвитку громадянських компетентностей на всіх рівнях освіти і у відповідності до важливих загальносуспільних завдань, визначених державою у Концепції розвитку громадянської освіти в Україні. Стимулювання і підтримка громадянської освіти потребує державної підтримки та Стратегії її розвитку (проект Стратегії розвитку громадянської освіти на період до 2022 року, 2019 р.) [6].

При цьому важливу роль у виконанні освітніх завдань сучасності загалом та розвитку громадянської освіти зокрема відіграє неформальна освіта, яка бере на себе корегувальну і компенсаторну функції, а тому має значну роль у професійній підготовці майбутніх фахівців. Проте неформальна освіта в Україні розвивається несистемно, що об'єктивно зумовлює доцільність осмислення і творчого використання прогресивних ідей вітчизняного та зарубіжного досвіду.

У чому ж суть неформальної освіти? Відповідно до Закону України «Про освіту» (2017) неформальна освіта здобувається за освітніми програмами та не передбачає присудження визнаних державою освітніх кваліфікацій за рівнями освіти, але може завершуватися присвоєнням професійних та/або присудженням часткових освітніх кваліфікацій [2].

Неформальна освіта – це «...будь-яка освітня діяльність, організована поза формальною освітою. Вона доповнює формальну освіту, забезпечуючи те освоєння умінь і навичок, які необхідні для соціально й економічно активного громадянина країни, щоб він зміг інтегруватися в суспільстві і на ринку праці. Особливістю неформального навчання є відсутність твердості й уніфікації в постановці цілей навчання. Мета має динамічний характер і може змінюватися за бажанням відповідно до поточних (актуальних) потреб» [4, с. 583].

Отже, основні ключові слова, що характеризують поняття «неформальна освіта» – діяльність поза формальною освітою, освоєння умінь і навичок, соціально й економічно активний громадянин.

Яскравим підтвердженням важливої ролі неформальної освіти для розвитку громадянського суспільства є проект «Сприяння громадянській активності через

неформальну освіту», організованого Асоціацією додаткової освіти та просвітництва (Білорусь) та ГО «Інша освіта» (Україна) в рамках діяльності Східноєвропейської мережі з питань громадянської освіти. Основна мета проекту – огляд ситуації з громадянською освітою в Україні, виходячи з тлумачення терміну освіти для демократичного громадянства Хартією з освіти для демократичного громадянства і освіти з прав людини: «Освіта для демократичного громадянства означає освіту, навчання, просвітницьку, інформаційну, практичну діяльність та активні дії, спрямовані на надання тому, хто навчається, знань, вмінь та розумінь, а також формування моделей поведінки та ціннісного ставлення у плані здійснення та захисту демократичних прав і обов'язків як члена суспільства, цінити різноманітність та відігравати активну роль у демократичному житті задля підтримки та захисту демократії і верховенства права» [1].

У руслі зазначеного важливим є звернення дослідників та практиків до актуальної наукової проблеми – організації неформальної громадянської освіти майбутніх фахівців в Україні.

На думку дослідників, результативність професійної підготовки базується на доповненні змісту професійної підготовки неформальною освітою. Формальна ж освіта являє собою жорстку основу, яка забезпечує сталість і стандартизованість одержаних освітніх результатів. При цьому неформальна освіта розглядається як гнучка організаційна система, що наповнює формальне навчання актуальними інноваціями, додатковими ресурсами для набуття особистого, професійного, соціального досвіду та формування професійної компетентності майбутніх фахівців [9, с. 5].

Вітчизняні та зарубіжні дослідники визначають вагомий потенціал неформальної освіти для формування лідерських якостей, громадянських цінностей молоді; роль та місце неформальної освіти в стимулюванні громадянської відповідальності, реалізації соціальної політики, демократизації суспільства; розвитку громадянського суспільства шляхом залучення місцевих спільнот до соціального діалогу, особистісного розвитку й самореалізації [9; 11].

Означене підтверджує актуальність тези, щодо однієї з умов функціонування системи громадянської освіти – сприяння формуванню співпраці між сферами формальної та неформальної освіти (проект Стратегії розвитку громадянської освіти на період до 2022 року, 2019 р.) [6].

З-поміж основних програм та провайдерів неформальної освіти дослідники та практики виокремлюють такі: Національна програма з прав людини «Розуміємо права людини» (передбачає комплексні навчальні тренінги з прав людини та наставництво для активістів, вчителів, молоді, журналістів та інших цільових груп); ГО Studena (проводить програми з соціальної адаптації ветеранів, гендерної рівності та культурного розвитку, що базуються на гендерній рівності та недискримінаційному підході); ГО «Інша Освіта» (проводить неформальні навчальні програми та семінари з питань громадянської активності, критичного мислення, побудови діалогу, місцевої історії та активізації сільської молоді); Українська Академія лідерства (навчальна програма для молоді, яка має загальну середню освіту, спрямована на розвиток особистості та соціальне лідерство та проводиться за підтримки міжнародних та українських донорів, політиків та громадських діячів); Національна програма «Молодіжний працівник» (навчальна програма для молодіжних працівників, яка

проводиться Міністерством молоді та спорту у співпраці з ПРООН та має на меті забезпечити навчальну базу для роботи з молоддю відповідно до Європейської рамки компетенцій); програма Британської ради «Активні громадяни» (програма підготовки соціальних лідерів, яка сприяє соціальному розвитку, керованому громадою, забезпечує проведення семінарів та невеликі гранти для груп, що ініціювали соціальні зміни в громадах) [1].

Як свідчить аналіз сучасної практики, багато провайдерів працюють на місцевому рівні з конкретними питаннями громадянської освіти, спираючись на вже існуючі програми або розробляючи власні. З-поміж інших – місцеві та регіональні громадські організації, у тому числі молодіжні та студентські, які проводять заходи на відкритому повітрі, фестивалі, форуми та семінари, а також використовують нові коворкінг-центри та/або бібліотеки [1].

У контексті означеної проблематики заслуговує на увагу досвід закладів вищої освіти щодо реалізації ефективних засобів неформальної громадянської освіти.

Наприклад, досвід Житомирського державного університету імені Івана Франка. Науково-педагогічними працівниками університету розроблено й упроваджено в процес професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів, соціальних працівників науково-методичний інструментарій організації неформальної освіти (журнал «Неформальна освіта: кращі практики і проекти» [7], дайджест «Форми та методи неформальної освіти», навчально-методичне забезпечення спецкурсу «Теорія і практика організації неформальної освіти молоді» [10], фахові майстерні «Випускники – студентам», програми наукових семінарів, методичних майстер-класів, практикумів із підготовки фасилітаторів неформальної освіти); систематизовано досвід організації неформальної освіти майбутніх фахівців соціальної сфери в Україні та поширено сучасний інноваційний досвід використання технологій і методів неформальної освіти для досягнення просоціальних цілей (асоціативна карта, відкритий простір, дебати, диспут, майстерня майбутнього, навчання на прикладі, рівний навчач рівного, світове кафе, техніка кола) [9].

Державним інститутом сімейної та молодіжної політики» та кафедрою соціальних технологій Житомирського державного університету імені Івана Франка було підготовлено та видано «Каталог кращих практик і проектів організації неформальної освіти». Це видання, спрямоване на поширення ідей неформального навчання молоді, обмін досвідом додаткової соціальної освіти, можливість популяризувати неформальні форми навчання як основу розвитку громадянського суспільства в Україні. Збірник ідей та досвіду призначений для провайдерів неформальної освіти, соціальних працівників, тренерів, андрагогів та інших небайдужих громадян, які прагнуть змінити громаду та світ [3].

З метою впровадження новітніх механізмів неформальної освіти в межах закладу вищої освіти в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини 19 липня 2018 року було створено Молодіжний центр «Start», метою діяльності якого є створення умов для всебічного розвитку і самореалізації молоді в різних сферах суспільного життя, розкриття її потенціалу, захист інтересів та прав; сприяння соціальному становленню й розвитку, професійній орієнтації та організації змістовного дозвілля, підтримці талановитої молоді. Учасниками Центру є викладачі та студенти університету, студентська та учнівська молодь Умані та Уманського району.

З-поміж основних результатів діяльності Молодіжного центру «Start»: виконання фундаментальних та прикладних наукових досліджень, впровадження їх результатів у практичну діяльність та освітній процес. Розпочато підготовку молодіжних працівників за освітньо-професійною програмою «Соціальна робота. Молодіжна робота» (освітній ступінь «магістр»); підготовка дисертаційних досліджень на здобуття наукового ступеня доктора філософії та доктора наук зі спеціальності 231 Соціальна робота.

Молодіжний центр «Start» – організатор низки заходів, зокрема: комплекс тренінгів зі створення Startup-проектів; програма майстер-класів від успішних молодіжних лідерів; інформаційно-практичний курс «Школа леді та джентльменства»; пізнавально-мотиваційний курс «Школа молодіжних ініціатив» для учнів шкіл м. Умань, листопад-грудень 2018 р. та ін.

За ініціативи учасників Центру на базі Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини 17–19 грудня 2018 року проходив Базовий тренінг Національної навчальної програми «Молодіжний працівник».

У межах діяльності Центру здійснюється співпраця та обмін досвідом з молодіжними центрами з інших регіонів і міст України, а також налагодження міжнародної взаємодії з провідними європейськими державами у сфері молодіжної роботи, такими як Фінляндія, Литва, Польща.

Члени Молодіжного центру – постійні учасники наукових, навчально-практичних форумів різного рівня, а саме: Всеукраїнського семінару «Кращі практики волонтерства UA», м. Черкаси, 17–18 травня 2018 року; Всеукраїнського форумі прогресивної молоді та студентів «Молодь України – інтелектуальний потенціал нації», м. Київ, 18 травня 2018 року; Базового тренінгу навчальної програми «Молодіжний працівник», м. Черкаси 9–11 липня 2018 року; Стратегічної сесії «Розвиток молодіжних центрів в Україні», м. Київ, 29–30 вересня 2018 року; II Всеукраїнського форумі молодіжних працівників та працівниць, м. Дніпро, 5–7 листопада 2018 року.

На факультеті соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини впроваджено інноваційний проект – Національно-патріотичний табір для студентської молоді «Дія» (далі – Табір «Дія»), мета якого – формування у студентів високої патріотичної свідомості, почуття вірності до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної, соціальної держави. Учасниками табору є студентська та учнівська молодь міста Умань.

У 2017–2018 навчальному році працювала VII зміна під назвою «Ми студенти УДПУ – вивчаємо, знаємо і творимо історію України?!». Також, Табір «Дія» реалізує самодостатній напрям діяльності – інклюзивного туризму. У цьому контексті: створено Центр соціально-освітньої інтеграції та інклюзивного реабілітаційно-соціального туризму «Без бар'єрів»; засновано Асоціацію «Інклюзивного реабілітаційно-соціального туризму»; проведено конкурс наукових проектів «Подорожуємо без бар'єрів»; організовано екскурсійні маршрути інклюзивного туризму до каньйону у смт. Буки, до музею трипільської культури с. Легедзино, а також до міста Черкаси на перегляд вистави у Черкаському академічному обласному українському музично-драматичному театрі ім. Т. Г. Шевченка, для знайомства з Черкаським художнім

музеєм та місцевими пам'ятками культури тощо. Разом з тим, інклюзивний туризм є унікальним засобом для соціально-психологічної реабілітації студентів, включає як пізнавальний процес, так і можливість для успішного проходження соціалізації в умовах освітнього середовища університету.

Молодіжна робота спрямована на надання можливості для розвитку молодих людей, їхньої самостійності та автономії; для організації здорового й безпечного дозвілля та відпочинку молоді; розширення молодих людей змінювати ситуації, які на їхню думку, повинні бути змінені в їхньому безпосередньому оточенні та в суспільстві; допомогу молодим людям взаємодіяти з владою й політиками створити для молодих людей можливості залучення до неформальної освіти, що сприяє розвитку їхніх компетенцій [12].

Тому саме молодіжну роботу розглядають як ефективний засіб неформальної громадянської освіти – навчання молоді тому, як жити за умов сучасної держави, як дотримуватися її законів, але водночас і не дозволяти владі порушувати їхні права, домагатися від неї здійснення їхніх правомірних потреб, як бути громадянином демократичного суспільства.

Розвиток концепцій і підходів в громадянській освіті відбувається завдяки першим великим проектам з громадянської освіти, які співфінансувались міжнародними донорами, такими як: Демократична освіта, українсько-канадський проект Університету Квінз, Онтаріо; Українська мережа громадянської освіти – UCEN, заснована IREX; «Освіта для демократії в Україні» в рамках Трансатлантичної програми підтримки громадянського суспільства в Україні [1].

Сучасна практика свідчить про фрагментарність громадянської освіти в Україні. Серед причин такої ситуації – несформованість практичних інструментів впровадження громадянської освіти; нерозробленість теоретико-методичних основ та рекомендацій щодо підготовки фахівців у галузі неформальної громадянської освіти, зокрема молодіжної роботи; розбіжності між національно-патріотичним вихованням та громадянською освітою; відсутність міжсекторного підходу до питань громадянської освіти для впорядкування процесів, що відбуваються в формальній і неформальній сфері; відсутність спеціальних мереж або платформ для співпраці між провайдерами громадянської освіти в Україні та ін. Ці та інші актуальні питання є предметом подальших наукових, теоретико-практичних досліджень, а також співпраці усіх зацікавлених сторін у розвитку громадянської освіти в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Боренько Я. Громадянська освіта в Україні. URL: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/171108_citizenship-education-Ukraine-ukr_YB.pdf.
2. Закон України «Про освіту» (2017 р.). URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19?test=dCCMfOm7xBWMfOoEZiZDsrM5HI4yCS80msh8Ie6>
3. Каталог кращих практик і проектів організації неформальної освіти / за заг. ред. Н. Павлик, В. Яценко. Житомир: ЖДПУ, 2017. Вип. 1. 84 с.
4. Кремінський В. Г. Неформальна освіта. *Енциклопедія освіти*. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
5. Молодіжна робота і неформальна освіта крізь призму європейського навчання. URL: <http://youth-worker.org.ua/downloads/molodizhna-roboti-i-neformalna-osvita-v-eu>.
6. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства на 2016–2020 роки. URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/68/2016/paran25#n25>
7. Неформальна освіта: кращі практики і проекти. URL: <https://ngo.zt.ua/neformalna-osvita-kraschi->

- praktyky-i-proekty.
8. Неформальна та інформальна освіта: навіщо вони нам потрібні? URL: <http://education-ua.org/ua/articles/872-neformalna-ta-informalna-osvita-navishcho-voni-nam-potribni>.
 9. Павлик Н. П. Теорія і практика організації неформальної освіти майбутніх соціальних педагогів: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. 527 с.
 10. Павлик Н. П. Форми і методи неформальної освіти (Дайджест). Житомир: Вид. О. О. Євенок. 24 с.
 11. Панченко Є. Формування якостей інноваційного лідера в США в системі «старша школа – університет». *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2015. № 3(47). С. 123–128.
 12. Проект Закону «Про молодь» (2015). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?%20pf3511%20=%2057368.

REFERENCES

1. Borenko, Ya. Hromadianska osvita v Ukraini. URL: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/171108_citizenship-education-Ukraine-ukr_YB.pdf [in Ukrainian].
2. Zakon Ukrainy «Pro osvitu». (2017). URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19?test=dCCMfOm7xBWMfOoEZiZDsrM5HI4yCS80msh8Ie6> [in Ukrainian].
3. Kataloh krashchykh praktyk i proektiv orhanizatsii neformalnoi osvity. (2017). N. Pavlyk, V. Yatsenko (Ed). Zhytomyr: ZhDPU, Vyp. 1 [in Ukrainian].
4. Kremin, V. H. (2008). Neformalna osvita. *Entsyklopediia osvity*. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
5. Molodizhna robota i neformalna osvita kriz pryzmu yevropeiskoho navchannia. URL: <http://youth-worker.org.ua/downloads/molodizhna-robota-i-neformalna-osvita-v-eu> [in Ukrainian].
6. Natsionalna stratehiia spriyannia rozvytku hromadianskoho suspilstva na 2016–2020 roky. URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/68/2016/paran25#n25> [in Ukrainian].
7. Neformalna osvita: krashchi praktyky i proekty. URL: <https://ngo.zt.ua/neformalna-osvita-kraschi-praktyky-i-proekty> [in Ukrainian].
8. Neformalna ta informalna osvita: navishcho vony nam potribni? URL: <http://education-ua.org/ua/articles/872-neformalna-ta-informalna-osvita-navishcho-voni-nam-potribni> [in Ukrainian].
9. Pavlyk, N. P. Teoriia i praktyka orhanizatsii neformalnoi osvity maibutnikh sotsialnykh pedahohiv: monohrafiia. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka [in Ukrainian].
10. Pavlyk, N. P. Formy i metody neformalnoi osvity (Daidzhest). Zhytomyr: Vyd. O. O. Yevenok [in Ukrainian].
11. Panchenko, Ye. (2015). Formuvannia yakosteï innovatsiinoho lidera v SShA v systemi «starsha shkola – universytet». *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii*, 3(47), 123–128 [in Ukrainian].
12. Proekt Zakonu «Pro molod». (2015). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?%20pf3511%20=%2057368 [in Ukrainian].